

*Сергію Устичу – доктору соціологічних наук, професору,
Надзвичайному і Повноважному Послу,
наставнику і вчителю,
котрого, на жаль, уже немає серед нас, – із вдячністю...*

ОЛЕСЯ БЕНЧАК

**ВИМІРИ КОРДОНІВ І
ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ
У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

МОНОГРАФІЯ

Ужгород, РІК-У, 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Uzhhorod National University

ОЛЕСЯ БЕНЧАК

OLEZIA BENCHAK

ВИМІРИ КОРДОНІВ І
ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ
У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

DIMENSIONS OF BORDERS AND
TRANSBORDER INTERACTIONS
IN THE SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Монографія

Monography

Ужгород, РІК-У, 2022

Uzhhorod, RIK-U, 2022

УДК 316.3:339.92

Б46

Монографія є актуальним науковим дослідженням, у якому розглянуто феномен транскордонних взаємодій та кордонів, що їх породжують. Досліджено соціологічні виміри — інституційний, соціально-економічний та соціокультурний, що характеризують кордони і транскордонні взаємодії на прикордонні України та Європейського Союзу і на українсько-словацькому прикордонні, зокрема із застосуванням триангуляції соціологічних методів масового опитування за стандартизованою анкетною, поглиблених напівструктурованих експертних інтерв'ю, вторинного аналізу статистичних та соціологічних баз даних. Авторка однією з перших в сучасній українській соціології торкається проблеми транскордонної мобільності та іммобільності, яка в умовах глобалізації та інтенсифікації транскордонного руху стає корелятором низького рівня соціального добробуту.

Для науковців, учасників транскордонного співробітництва, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, студентів та всіх, хто цікавиться кордонами та транскордонним співробітництвом.

Рецензенти:

Є.І. Головаха — доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАН України

Ю.Ф. Пачковський — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №8 від 06 жовтня 2022 р.)*

ISBN 978-617-8046-78-1

© Бенчак О.Ф., 2022
© ТОВ «РІК-У», 2022

УДК 316.3:339.92

Б46

This monography is a relevant scientific study, in which the phenomenon of cross-border interactions and the borders that generate them are considered. The monograph examines the sociological dimensions — institutional, socio-economic and socio-cultural — that characterize borders and cross-border interactions on the borders of Ukraine and the European Union and on the Ukrainian-Slovak border, in particular, with the use of triangulation of sociological methods of a mass survey based on a standardized questionnaire, in-depth semi-structured expert interviews secondary analysis of statistical and sociological databases. The author is one of the first in modern Ukrainian sociology research the problem of cross-border mobility and immobility, which in the conditions of globalization and intensification of cross-border movement becomes a correlate of a low level of social well-being.

Its target audience comprises scientists, participants in transborder cooperation, representatives of public authorities and local self-government, students and everyone who is interested in borders and transborder cooperation.

Reviewers:

E.I. Holovakha — Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Institute of the Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, member of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Y.F. Pachkovskyi — Doctor of Sociology, Professor, Head of the Department of Sociology of Ivan Franko National University of Lviv.

*Recommended for publication by the Academic Council
of the State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»
(minutes No.8 as of October 6-th, 2022)*

ISBN 978-617-8046-78-1

© Benchak O.F., 2022
© LLC «RIK-U», 2022

ЗМІСТ

Передмова (Н. Черниш)	10
Вступ	14
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження кордонів і транскордонних взаємодій	17
1.1. Дисциплінарні особливості дослідження державних кордонів і транскордонних взаємодій у соціогуманітарних науках	17
1.2. Особливості дослідження кордонів і транскордонних взаємодій у соціології	28
1.3. Інституційний, соціально-економічний та соціокультурний виміри кордонів і транскордонних взаємодій з перспективи системного підходу	46
Розділ 2. Теоретико-практичні аспекти вивчення транскордонної мобільності та співробітництва як основних різновидів транскордонних взаємодій ...	60
2.1. Транскордонна мобільність: суть, складові, головні прояви	60
2.2. Особливості і напрями транскордонного співробітництва	67
Розділ 3. Досвід і перспектива емпіричних досліджень кордонів і транскордонних взаємодій	80
3.1. Компаративний аналіз українських та зарубіжних емпіричних досліджень кордонів і транскордонних взаємодій	80
3.2. Соціальні аспекти транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні в історії та на сучасному етапі	91
Висновки	126
Список використаних джерел	129
Додатки	145

TABLE OF CONTENTS

A Foreword (N. Chernysh)	10
Introduction	14
Chapter 1. Theoretical and methodological basis of boundaries and transborder interactions` research	17
1.1. Disciplinary features of the study of state borders and transborder interactions in the social and humanitarian sciences	17
1.2. Peculiarities of the study of borders and transborder interactions in sociology	28
1.3. Institutional, socio-economic and socio-cultural dimensions of borders and transborder interactions from the perspective of a systemic approach	46
Chapter 2. Theoretical and practical aspects of transborder mobility and cooperation`s study as the main varieties of transborder interactions	60
2.1. Transborder mobility: essence, components, main manifestations	60
2.2. Features and directions of transborder cooperation	67
Chapter 3. Experience and perspectives of empirical research of borders and transborder interactions.....	80
3.1. Comparative analysis of Ukrainian and foreign empirical studies of borders and transborder interactions	80
3.2. Social aspects of transborder interactions on the Ukrainian-Slovak border in history and at the present stage	91
Conclusions	126
References	129
Appendices	145

ПЕРЕДМОВА

Розширення Європейського Союзу, процеси глобалізації, внутрішні політичні, економічні і соціальні зміни, пандемія Covid-19 створюють нові виклики і відкривають нові можливості для транскордонного співробітництва. Сучасні процеси глобалізації здійснюють суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток усіх країн світу. У багатьох аспектах цей вплив раніше суттєво послаблював роль інституту держави, посилюючи натомість роль інших суб'єктів, таких, як місцеві спільноти та органи самоврядування, громадські організації, транснаціональні компанії та ін. Нині ж відбувається згортання процесів глобалізації з нарощуванням ваги регіональних і локальних чинників та повернення значення і ролі національних держав. Загальносвітові та регіональні тенденції постають в Україні також у суперечливій формі, що виявляється і в транскордонному співробітництві регіонів України з регіонами-сусідами країн ЄС.

На сьогоднішній день загальний інтерес всіх держав полягає в тому, щоб прикордонні території встановлювали і підтримували між собою партнерські відносини і тим самим сприяли розвитку дружніх міждержавних відносин. Уряди і місцева влада цих країн зацікавлені у використанні фінансових ресурсів Європейського Союзу для найшвидшого вирішення проблем бідності, зайнятості, вирівнювання рівнів розвитку регіонів. У свою чергу, ЄС прагне до того, щоб прикордонні території сусідніх держав були продовженням європейської зони стабільності і добробуту, оскільки тільки на цій основі може бути забезпечена безпека його нових східних рубежів від нелегальної міграції, контрабанди, екологічних катастроф і т.п.

Динамічні глобальні трансформації сучасності гостро ставлять питання про необхідність методологічного оновлення соціогуманітарних дисциплін, і саме в руслі таких теоретико-методологічних інновацій сучасної теоретичної соціології побудовано монографію. У сучасній українській соціології залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються сутності сучасних кордонів і транскордонних

процесів. Зокрема, бракує теоретизацій, дослідницьких інструментів та власне емпіричних даних — фіксуємо у контексті транскордонних взаємодій України та країн-членів ЄС; нечисленними є дослідження конкретних кейсів транскордонних взаємодій на кордонах України та країн-сусідів. Комплексну методологію створено автором на підставі поєднання несуперечливих положень низки напрямів сучасного теоретизування — таких, як просторовий поворот, історичний поворот, поворот мобільності, конструктивізм, системний аналіз. Окреслена теоретико-методологічна інтеграція дозволила запропонувати авторську концептуалізацію кордонів і транскордонних взаємодій як чинників соціальної інтеграції та диференціації населення прикордоння. Транскордонна співпраця та мобільність як основні форми транскордонних взаємодій розкриваються на макро-, мезо- та мікрорівні.

Загальна структура монографії є вельми вдалою, оскільки передбачає поєднання теоретичних підстав дослідження, з одного боку, та адаптацію цих теоретичних побудов до умов сучасного суспільства, а саме — особливого кейсу українсько-словацького прикордоння з апробацією авторського інструментарію емпіричного дослідження, з іншого.

Авторка однією з перших у сучасній українській соціології торкається проблеми транскордонної імобільності, яка в умовах глобалізації та інтенсифікації транскордонного руху стає корелятором низького рівня соціального добробуту. У роботі виокремлено дві переважаючі тенденції у трактуванні просторової мобільності, пов'язаної з кордонами та транскордонними взаємодіями: перша полягає в такому розумінні просторової мобільності, яка в сучасному світі виступає водночас і ресурсом, і показником соціальної нерівності. При цьому ідентифіковано протилежну за змістом тенденцію до «розмивання», а то й повного нівелювання бар'єрної функції кордонів у зв'язку із трансформацією природи новітніх транскордонних процесів.

Теоретичну основу монографії втілено в авторську програму емпіричного кількісного дослідження та апробовано у дослідженні «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України», реалізованому за участі автора. Отримані результати свідчать про особливості соціальних практик жителів українсько-словацького прикордоння в трьох вимірах. В інституційно-організаційному вимірі з'ясовано, що оцінки респондентами ефективності роботи прикордонної та митної служб, консульської служби, а також практик перетину кордону є до-

силь критичними. Словацьким респондентам притаманний вищий рівень оцінки ефективності названих служб, а для українських респондентів властивою є вища критичність. У соціально-економічному вимірі виявлено наявність значимого статистичного взаємозв'язку поміж практиками інтенсивної транскордонної мобільності та соціальним самопочуттям респондентів: транскордонна мобільність виступає корелятором соціального благополуччя, а іммобільність — корелятором низького рівня суб'єктивного матеріального добробуту. Для соціокультурного виміру уявлень населення українсько-словацького прикордоння притаманний високий рівень уявлень про безконфліктний досвід двосторонніх відносин та спрямованість на розбудову добросусідських відносин.

Зафіксовано суттєве згортання практик транскордонної мобільності між Україною та Словаччиною, спричинене карантинними обмеженнями у період пандемії COVID-19. На думку експертів, лише два різновиди транскордонної мобільності між країнами (медичний і науково-освітній) залишилися незмінними на тлі істотного зменшення інших. Це спонукає оцінити реальну динаміку транскордонних процесів як зростаючий стан іммобільності. На підставі евалюації інституційних практик транскордонної мобільності та співпраці на прикладі українсько-словацького кордону розроблено практичні рекомендації щодо їх вдосконалення й оптимізації в діяльності органів управління різного рівня, а також недержавних організацій, виявлено проблемні аспекти практик перетину кордону та запропоновано заходи із вирішення цих проблем. Частина їх вже була втілена у практику управлінської роботи та освітньо-інформаційної діяльності низки НГО як в Україні, так і в Словаччині.

Наукове дослідження, безумовно, є актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспектах та забезпечує вагомий внесок у наукове розроблення різноманітних і суперечливих процесів транскордонного співробітництва із значним потенціалом практичної імплементації.

Знайомство з монографією буде корисним для широкого кола читачів — від викладачів і студентів, учасників транскордонного співробітництва до представників органів державної влади та місцевого самоврядування та всіх, хто цікавиться кордонами і транскордонним співробітництвом.

Хоча монографія і являє собою, перш за все, «погляд з України», вона знайде свою читацьку аудиторію і в сусідній Словаччині, і в інших країнах європейського простору, де проблематика кордонів та

транскордонних взаємодій є актуальною, а вибудовування стійкої лінії взаємовигідного партнерства і співробітництва належить до числа органічних пріоритетів мирного співіснування з країнами-сусідами.

Наталія Черниш,

д.соц.н., професор кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка,

заслужений професор Львівського університету,

віцепрезидент Соціологічної асоціації України,

Фулбрайтівський професор

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасному світі актуалізується завдання осмислення тенденцій соціального розвитку, зокрема, у тому, що стосується міжнародних взаємодій, функціонування державних кордонів, процесів транскордонної співпраці та мобільності. Під впливом революційних технологічних змін і пов'язаних із ними глобалізації та динамізації суспільного розвитку в другій пол. XX ст. масштаби, інтенсивність і різноманітність транскордонних взаємодій значно зросли. На поч. XXI ст. глобалізація змінила співвідношення між контактною та бар'єрною функціями кордонів на користь першої, але, натомість, пандемія коронавірусу COVID-19 посилила другу. В сучасних умовах усе більш виразно проявляється багатовимірність прикордоння як особливого простору соціальної диференціації й інтеграції. Загострення загроз соціального, економічного, медичного характеру, проблеми національних меншин на прикордонних територіях і небезпека сепаратизму актуалізують проблематику соціологічної концептуалізації, а також емпіричного дослідження кордонів, транскордонних взаємодій та управління ними. У той час, як тематика соціально-практичного управління транскордонними взаємодіями на європейському континенті отримала належну розробку, в соціології вона все ще залишається малодослідженою. Практична актуальність дослідження зумовлена необхідністю соціологічного супроводу транскордонного співробітництва, моніторингу динаміки існуючих викликів у сфері транскордонної співпраці та мобільності населення, а також інституційних відповідей на них.

Аналіз транскордонних взаємодій відіграє важливу роль у методологічному оновленні, якого вимагають від соціології динамічні умови сьогодення, коли категорії етносу, нації та держави виявляються надто «герметичними» та не можуть забезпечити дослідників адекватними пояснювальними моделями. Залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються сутності сучасних кордонів і транскордонних процесів. Зокрема, брак теоретизацій, дослідницьких ін-

струментів та власне емпіричних даних фіксуємо у контексті транскордонних взаємодій України та країн-членів ЄС. У сучасній українській соціології нечисленними є дослідження конкретних кейсів транскордонних взаємодій на кордонах України та країн-сусідів. Майже не отримують належної уваги дослідників такі проблеми, як індивідуальний повсякденний досвід транскордонних взаємодій та практик перетину кордону. З огляду на це, теоретична актуальність дослідження зумовлена браком методологічного та методичного забезпечення, а відтак і конкретно-емпіричних знань із галузі соціологічного вивчення транскордонної мобільності та співробітництва як основних форм транскордонних взаємодій.

Методологія дослідження теоретичних і практичних аспектів сутності кордонів та сучасних транскордонних взаємодій сформульована у працях таких дослідників, як І. Валлерстайн, А. Франк, А. Портес, Ф. Дювель, Д. Мейсі, В. Колосов, А. Макаричев та ін. Проблематику транскордонної мобільності й іммобільності в сучасному світі розглядають Дж. Уррі, Л. Малкі, Р. Шамір, Б. Тернер, Т. Файст. В Україні розроблення проблем кордонів і транскордонних взаємодій, перш за все на її прикордонні з країнами Європейського Союзу, здійснюють такі наукові інституції, як Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Інститут регіональних досліджень Національної академії наук, Інститут транскордонного співробітництва та ін. Низка досліджень прикордоння та транскордонних взаємодій здійснена колективом науковців Ужгородського національного університету. Відомими фахівцями з цієї проблематики є: В. Приходько, І. Артёмов, С. Устич, В. Подшивалкіна, В. Чорна, Ф. Шандор, Ю. Пачковський, Н. Коваліско, В. Гарагонич, Н. Мікула та ін. Незважаючи на поважні наукові доробки у здійсненні зазначених досліджень, все ж констатуємо їх здебільшого абстрактно-теоретичний характер, почасти фрагментарність, обмеженість звернень до новітніх напрацювань у річищі цієї проблематики в сучасній світовій соціологічній думці. Незважаючи на те, що у працях зазначених вчених відображені важливі аспекти соціологічного вивчення кордонів та транскордонних взаємодій, у вітчизняній соціології практично відсутні емпіричні дослідження практик перетину кордону. Наукова проблема, на вирішення якої спрямоване дослідження, полягає у суперечності поміж зростаючими масштабами та інтенсивністю транскордонних взаємодій між Україною і країнами-сусідами, необхідністю вдосконалення соціального управління транскордонними процесами, з одного боку, та відсутністю теоретичних і емпіричних підходів

щодо транскордонних взаємодій як чинника соціальної диференціації й інтеграції — з іншого.

Висновки, викладені в роботі, можуть бути використані для розробки/вдосконалення державних та громадських проектів і програм, спрямованих на оптимізацію соціального управління транскордонними процесами; у проведенні соціологічних моніторингів транскордонних взаємодій на західних та південних кордонах України; у створенні аналітичних розробок та практичних рекомендацій органам державного управління та місцевого самоврядування, недержавним громадським організаціям (НГО) щодо ефективної імплементації кращого досвіду транскордонного співробітництва. Отримані результати є доречними для викладання таких навчальних дисциплін, як «Соціологія політики», «Соціологія міжнародних відносин», «Соціологія міграції», «Соціологія глобалізації», «Теорія та практика транскордонного співробітництва в системі міждержавних відносин» та ін.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ

1.1. Дисциплінарні особливості дослідження державних кордонів і транскордонних взаємодій у соціогуманітарних науках

У суспільному розвитку нерідко відбуваються процеси, пов'язані із, здавалося б, несподіваною актуалізацією тих чи інших явищ. Ці явища у своїй історичній долі ніби отримують «друге дихання», зазнають своєрідної соціальної реінкарнації. Щось подібне відбувається в останні десятиліття із соціальним феноменом кордонів та науковою рефлексією щодо цього явища. Причиною підвищеної уваги наукової громадськості до міждержавних кордонів є їх комплексні і в чомусь суперечливі трансформації. З одного боку, у значній частині світу відбувається послаблення кордонів, навіть їхня деінституціоналізація; посилюється транскордонна співпраця між сусідніми регіонами різних країн; держави передають свої окремі повноваження або міжнародним наднаціональним інституціям, або місцевим органам влади та громадським організаціям; усе вагомішим стає вплив глобалізації взагалі та транснаціональних корпорацій зокрема на транскордонні взаємодії. З другого боку, проблематика кордонів і пов'язаних з ними аспектів вийшла на перший план суспільних відносин, зокрема у контексті таких подій, як Brexit, неконтрольований потік до країн ЄС нелегальних мігрантів із зон конфліктів, загострення небезпеки тероризму, фактичне призупинення дії Шенгенських угод щодо спрощеного режиму мобільності між країнами ЄС у контексті заходів, спрямованих на локалізацію поширення пандемії Covid-19 та ін. Ці та інші події відроджують увагу держав, науковців і громадськості до проблематики міждержавних кордонів та транскордонних взаємодій, зокрема до динаміки їх бар'єрної функції.